

ÖMER b. EBİ REBİA'DAN NEDİM'E UZANAN GELENEK VEYA NEDİM'İN AŞK ANLAYIŞININ KAYNAĞI

Sadık ARMUTLU (*)

Öz

Klasik şiirimizde, aşk ve sevgili konu olunca ilk akla gelen isim Nedim olur. Nedim bu duyguları rahat ve çekinmeden ifade etmiş, şuh bir şekilde dile getirilmiştir. O güzel-lere ilgi duymuş, çok sevgili edinmiş, aşk ve sevgi hislerini terennüm etmiş, maddi aşkı dillendirmiştir. Bu ve buna benzer duygular Nedim'den asırlar önce söylenmiştir. Yani Nedim'in şiirlerinde görülen aşk ve sevgiliye ait duygularının temelinde Hadari şiirinin felsefesi vardır. Bu felsefenin temelini de Ömer b. Ebi Rebia atmıştır. Emeviler döneminde ortaya konulan bu duygular, I. ve II. Abbasi döneminde doruk noktaya ulaşmış, klasik şiir türlerinden biri olmuştur. Bu şiir türü, zaman tüneline geçerek Nedim'e kadar uzanır. Bu ekole mensup şairlerin şiirleriyle Nedim'in şiirleri karşılaştırıldığı zaman, büyük bir benzerliğin olduğu görülecektir. Burada bu durum ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ömer b. Ebi Rebia, Nedim, Hadari Şiir, Zevk, Eğlence, Aşk, Sev-gili.

Literary Tradition from Ömer b. Ebi Rebia to Nedim, or the Source of Nedim's Love Concept

Abstract

When we talk about the concept of love or beloved in our classical poetry, one of the first poets that comes to mind is Nedim. He expressed these feelings rather freely and boldly. He was attracted to beautiful ladies and had many affairs and spoke about his feelings of material love and care. Such feelings, obviously, existed long before Nedim. It is the philosophy of Hadari Poetry that forms the basis of Nedim's poetry. The foundation of this philosophy was laid by Ömer b. ebi Rebia. The existence of such feelings in poetry reached its peak during the period of Umayyad Caliphate which had its roots during the first and second Abbasid periods. This kind of poetry reached Nedim traveling through the time-tunnel. When the poetry of Nedim and others, belonging to this school, compared there appears a significant similarity which is the argument of this paper.

Keywords: Ömer b. Ebi Rebia, Hadari Poetry, Nedim, Pleasure, Love, Entertainment.

*) Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: sadik.armutlu44@gmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3281-6245>.

Giriş

Nedim, şiirlerini daha çok hayatın zevkini çıkarma, güzellere karşı duyduğu aşk hislerini terennüm etme, maddi aşkın türlü heyecanlarını ve çapkınlıklarını özgürce söyleme, üzerine kurmuştur. Onu önemli kılan yönü de bu duyguları şuh bir söylemle dile getirmesidir. Onun şiirlerini; aşk, kadın, yaşama zevki başlığı altında toplayabiliriz. Bu duyguların ifadesi Nedim'e has değildir. Klasik bir şiir geleneğinin Nedim'e yansımadır. Bunlar, Nedim'den önce de vardı ve pek çok klasik şair de bu duyguları terennüm etmiştir. Biz bu duyguların kaynağına indiğimiz zaman, tarih yolculuğumuz bizi 7. yüzyılın sonu, 8. yüzyılın başına götürür. Kaynaklar bu tür şiirleri ilk kez dile getiren kişinin Ömer b. Ebi Rebia olduğunu söylemişlerdir.¹

Bu şiir geleneğinin oluşumu altında yatan tek gerçek; bu şiirlerin yazılmasını sağlayan ortamın oluşmasıdır. Emeviler döneminde başlayan ve Abbasiler döneminde doruk noktaya ulaşan sosyal ve kültürel yapıda görülen baş döndürücü değişim ve gelişim, bu şiirlerin yazılmasını zaruri kılmıştır. Dönemin sosyal ve kültürel yapıda görülen değişikliklere geçmeden önce Cahiliye döneminde aşk ve sevgili üzerinde yazılan şiirler hakkında kısa bilgi vermede fayda vardır.

1. Cahiliye Döneminde Aşk Şiirleri

Cahiliye döneminde aşk şiirlerini, kasidenin bir parçası olan nesip ile kadınlara düşkünlükten ve aşktan bahseden manzumeler teşkil ediyordu.² Nesipte şair; sevgilisinin bulunduğu yerden, terk ettiği diyardan bahseder. Göçerken ardından bıraktığı kalıntılara bakarak maziyi hatırlar, onunla yaşadığı maceraları dile getirir, gözyaşı döker, sevgiliye olan özlemi ifade eder ve sevgilisinin fiziki özelliklerinden bahsederdi.³

Cahiliye döneminde aşk şiirleri somut bir şekilde işlenmiştir. Bu şiirlerde kadınlar ve sevgililer maddi olarak betimlenmiştir. Cahiliye şairleri, arzu ve isteklerinin merkezine kadını yerleştirdikleri için, onları karşıt cins olarak görmüşler, kadın ile güzelliği eş değer olarak düşünmüşler, bundan dolayı kadının maddi yönlerini tasvir etmişler, manevi yönlerine yönelmemişlerdir.⁴ Bu şairler, kadınlarla yaşadıkları aşklarını, sevdalarını, eğlencelerini, yarenliklerini, maceralarını, birlikteliklerini hiç çekinmeden net ve açık bir şekilde dile getirmişlerdir⁵. Bu durumu bir övünç olarak görmüşler ve yaşadıklarıyla da iftihar etmişlerdir.⁶

1) İbn Abdırabbih, İkdü'l-Ferîd (Neş. Ahmed Emîn), C.V, Kahire 1948, s.384; Taha Hüseyin, Hadîsu'l-Erbî'â, Kahire 1957, s.293 vd; Şevki Dayf, Târîhu'l-Edebi'l- Arabî-Asru'l-İslâm, Kahire trz., s.350; Rahmi Er, "Ömer b. Ebî Rebî'a" DİA, C.34, İst. 2007, s.57.

2) Nihad M. Çetin, Eski Arap Şiiri, İstanbul 1973, s.89.

3) Kenan Demiryak, Arap Edebiyatı Tarihi I Cahiliye Dönemi, Erzurum 2009, s.143.

4) Mustafâ Sâdik er-Râfi'î, Târîhu Edebi'l-Arab, C.III, Beyrut 1973, s.112; Şükrî Faysal, Tatavvuru'l-Gazel Beyne'l-Câhiliye ve'l-İslâm, Beyrut 1986, s.101-102.

5) Yusuf Hüseyin Bekkâr, İtticâhatu'ş-Gazel Fî'l-Karnî's-Sânî el-Hicri, y.y., 1981, s.47.

6) Şükrî Faysal, age., s.7.

İmrü'l-Kays'ın adı, ilk olarak kadına yönelik maddi betimleme yapan şair olarak öne çıkar. O, gerek Muallakası'nda, gerekse Muallakası dışında inşat ettiği şiirlerde sevgilisi Uneyze'yle yaşadığı aşkı çekinmeden ifade ettiği gibi⁷ babasının kadın dostlarına karşı ilgi duyması nedeniyle, babası tarafından kabileden kovulmuştur.⁸

Aşkın yer aldığı duygulu söylemlerde sevgili, öne çıkmıştır. Sevgili, aşk şiirlerinin ba-şoyuncu konumundadır. Her Cahili şairin şiirinde yer verdiği, adını andığı sevgilisi vardır: İmrü'l-Kays'ın (öl. 545) “Uneyze”⁹, Tarafa b. Abd'ın (öl. 532) “Havle”¹⁰, Zuheyr b. Ebi Sulma'nın (öl. 608) “Evfa”¹¹, Lebid b. Rebia'nın (öl. 661) “Nevar”¹² Antere b. Şeddad'ın “Able”¹³ Haris b. Hillizze'nin “Esmâ”¹⁴ isimleri şiirlerde zikredilen sevgililerdir.

Şairler, sevgililerin fiziki özelliklerini resim çizer gibi çizmişlerdir. Seyrettikleri, gördükleri ve birlikte oldukları sevgililer, göze hitap edecek tarz, renk, şekil ve çizgilerle öne çıkarılarak sunulmuş, resmi çizilmiş fotoğraf görüntüsü gibidirler. Sevgililer ayrıntılı bir şekilde nesnel ve görsel olarak şiirlerde ifade edilmiştir. Buna göre:

Sevgili “ceylan”¹⁵dir. “Güzel ve pürüzsüz bir yüzü”¹⁶ vardır. Bu yüz “parlak ve aydın”dır¹⁷. “Esmer”¹⁸ renkli olup, vücudu “beyaz ve narın”¹⁹, aynı zamanda “dolgun”²⁰dur. Teni “sarıya çalan beyaz”²¹dir. Boyu “uzun”²², beli “ince”²³, dudaklar “kiraz”²⁴ dişleri “inci”²⁵ ve “beyaz”²⁶, gerdanı “parlak”²⁷, saçları “kömür gibi simsiyah”²⁸tır. Bacakları

7) Dîvânu İmrî'i'l-Kays, Beyrut 1972, s.29-31

8) Mustafâ Sâdık er-Râfi'î, age., C.III, s.112.

9) Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'a, Beyrut 1972, s.14/2.

10) ez-Zevzenî, age., s.61/1.

11) ez-Zevzenî, age., s.99/1.

12) ez-Zevzenî, age., s.134/1.

13) ez-Zevzenî, age., s.192/1.

14) ez-Zevzenî, age., s.216/1.

15) ez-Zevzenî, Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'a,s.64/1.

16) ez-Zevzenî, age., s.65/2.

17) ez-Zevzenî, age., s.33/1.

18) ez-Zevzenî, age., s.64/2.

19) ez-Zevzenî, age., s.70/1.

20) ez-Zevzenî, age., s.26/1.

21) ez-Zevzenî, age., s.27/2.

22) ez-Zevzenî, age., s.169/3.

23) ez-Zevzenî, age., s.170/1.

24) ez-Zevzenî, age., s.63/2.

25) ez-Zevzenî, age., s.65/1.

26) ez-Zevzenî, age., s.195/1.

27) ez-Zevzenî, age., s.27/1.

28) ez-Zevzenî, age., s.29/2.

“beyaz ve mermer gibi pürüzsüz”²⁹, “sık ve dolgun”³⁰dur. Göğüsleri “yuvarlar ve yumuşak”³¹, “Örgülü zülüfleri”³² olan bu sevgililerin bakışları “ürkek”³³tir.

İmrü'l-Kays, sevgilisini bir fotoğrafçının gözlemciliği gibi görüntülemesi yanında, onunla coşku ve taşkın bir birlikteliği de betimlemiştir. Uçarı, hafif-meşrep, hercai, gönül eğlendiren bir aşık olarak, sevgilisiyle yaşadığı şuhane duyguları, çekinmeden, samimi ve pervasız bir şekilde söylemiştir. İmrü'l-Kays, siyah saçlı, beyaz tenli, ince belli olan sevgilisiyle “Vecre'nin yavru ceylanlarının ürkek bakışlarını andıran”³⁴ çekingenliği içerisinde ve kabile sınırlarının dışında yaşadığını şiirinde;

“Dalgah kumsal tepelerin kucakladığı bir yerde; başının yan tarafındaki saçlarından tutup onu kendime çektim. O da ince beli ve dolgun bacaklarıyla bana doğru eğildi”³⁵

diyerek, duygularını çıplak ve samimi bir şekilde dile getirmiş “sensualite” şiirin en güzel örneklerini vermiştir.

Ayrıca İmrü'l-Kays, aşağıdaki beyitlerde sevgilisinin ruhsal, manevi ve duygusal boyutu yerine; tensel ve bedensel yani maddi boyutunu öne çıkararak sevgilisinin cinselliğine yer vermiş, “şehevî ihtiras” örneği sayılacak duyguları dile getirmiştir:

“Nice günler ve geceler kusursuzluk timsali genç bir kızla eğlenmişimdir. Taş gibi sert olmayan yumuşak yastığa eğilince, elbiselerini üzerinden atmış ve ailesi uyuduktan sonra ondan aşkın gereğini yerine getirmesini istemiş ve günlerce onun aşk kâsesinden su içmişimdir.”³⁶

Cahiliye'nin ünlü şairlerinden biri olan el-A'şa'da (öl. 629) maddi aşkı çekinmeden dile getirenlerdendir. el-A'şa, şiirlerinde, kendisine şarkılar söyleyen zenci cariyesi Hureyre'nin aşkına yer vermiş, aşıkane duyguları dile getiren şiirlerin en güzel örneklerini Hureyre için yazmıştır.³⁷ el-A'şa'nın yaşadığı aşklar şuh bir boyuta ulaşmış ve o, şuhane duyguları söylemekten çekinmediği gibi, örtülü ve gizli kalması gerekenleri de dile getirmiştir. El-A'şa boğulacak kadar şarkıcı kadınlar arasında kaldığından, onlara karşı aşırı derecede arzu ve istek duymuş, duygularını korkmadan şiirlerine yansıtmıştır.³⁸

29) ez-Zevzenî, age., s.170/2.

30) ez-Zevzenî, age., s.30/2.

31) ez-Zevzenî, age., s.169/2.

32) ez-Zevzenî, age., s.30/1.

33) ez-Zevzenî, age., s.28/1.

34) ez-Zevzenî, age., s.28/1.

35) ez-Zevzenî, age., s.26/1.

36) Dîvânu İmri'i'l-Kays, s.28.

37) Yûsuf Hüseyn Bekkâr, İtticahâtu'l-Gazel Fi'l-Karni's-Sânî, s.47

38) Yûsuf Hüseyn Bekkâr, age., s.47

2. Emeviler Dönemi: Eğlence Kültürünün Oluşumu

Emeviler dönemi (661-750) siyasi, sosyal ve edebî alanlarda değişimin başlangıcı sayılmıştır. Çöl, şehirle birleşmiş, halkın refah seviyesi yükselmiştir. Devletin egemenlik alanları genişlemiş ve Araplar ele geçirdikleri topraklarda diğer ırklarla birlikte yaşama-ya başlamıştır. Arap fetihleri, toplumun yalnız ekonomik durumunu değil, aynı zamanda hayat tarzını da kökünden değiştirmiştir³⁹.

İslam fetihlerinin sonucunda ortaya çıkan zenginlik, eğlence kültürünün gelişmesini yaygınlaştırdı. Arapların İslam'dan önce tanık olmadıkları bu zenginlik, lüks ve zevke dayalı/hedonist yaşam, Şam'daki Emevi aristokrasisiyle, Hicaz sınırları içerisinde Mekke ve Medine'deki Kureyş aristokrasisinin oluşumuna zemin hazırladı.⁴⁰ Mutlu bir hayat süren ve çeşitli zevkleri tadan, arzuları doğrultusunda hareket eden bu zümreler, Emevi yöneticilerinin desteği ile de sürekli eğlence meclisleri düzenliyorlardı. Buralarda şiirler söyleniyor, şarkılar seslendiriliyor, rakkaseler her türlü hünerlerini gösteriyor, içkiler su gibi içiliyordu.⁴¹ Artık Mekke, Medine ve Taif gibi kutsal topraklar, Emevi siyasetinin gereği birer musiki ve eğlence meclisleri durumuna geldi. Bu yerler şiddetli arzu ve zevklerin gerçekleştirildiği ve tatmin edildiği birer merkez olmuştu.⁴² Kûfe de aristokrat tabakanın bulunduğu yerlerden biriydi. Rahat bir hayat yaşayan bu zümre halifelerin teşvikiyle şiir, gece sohbetleri, müzik, dans, içki vb. meclis ve eğlenceler düzenliyorlardı.⁴³

Emeviler döneminde zenginlik ve refah seviyesinin yükselmesi günlük yaşamı da etkilemiş, eğlence kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Zaman içerisinde eğlence bir yaşam şekli hâline gelerek, zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir.⁴⁴ Eğlencenin bir yaşam ve algılama biçimi kazanması, şehirleşmeyle başlamıştır. Kûfe şehri inşa edildikten hemen sonra çeşitli eğlenceler düzenlendiğine ve içki içilmeye başlandığına dair rivayetler çoktur.⁴⁵ Zamanla başta Kûfe, Hicaz olmak üzere Emevi yönetiminin hâkim olduğu bölgelerde eğlence hayatında büyük bir gelişme baş göstermiştir. Eğlence kültürünün merkezi Emevi sarayları olmuştur. Emevi yöneticilerinin büyük bir kısmı eğlenceye yönelik bir yaşamı benimsemişlerdir. Bu da eğlencenin yayılmasına sebep olmuştur.⁴⁶

Emevi halifelerinden eğlenceyi saraya sokarak bir ilki gerçekleştiren ve sarayda eğlence kültürünün başlamasına sebep olan ilk halife Yezid b. Muaviye (öl. 683) olmuş-

39) Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî*, C.I. Beyrut 1968, s.367 vd.

40) Yûsuf Huleyf, *Hayâtu's-Şi'r Fî'l-Kûfe Nihâyi'l-Karni's-Sânî Li'l-Hicrî*, Kahire 1968, s.204-206.

41) Şevkî Dayf, *el-Fen ve Mezâhibu Fî's-Şi'ri'l-Arabî*, Kahire 1960, s.100; ed-Dahhân, *el-Gazel*, C.I. Kahire trz., s.39.

42) ed-Dahhân, *age.*, s.39; Metin Gündüz, *Emeviler Döneminde Gazel Şiiri*, Atatürk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998, s.40.

43) Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-Arabî Asru'l-İslam*, Kahire, trz., s.6,140.

44) Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Hayat*, s.373.

45) Yûsuf Huleyf, *age.*, s.204.

46) Yûsuf Huleyf, *age.*, s.205-206.

tur.⁴⁷ Şarap içtiğine dair bilgiler kaynaklarda yer almıştır.⁴⁸ Dönemim ünlü Hıristiyan şairi el-Ahtal (öl. 710) da halifenin en yakın içki arkadaşı olduğu yine kaynaklarda belirtilmiştir. Bundan dolayı kendisine “Yezid el-Hamur” denilmiştir.⁴⁹

Eğlence kültürünün başında eğlence meclisleri gelirdi. Bu meclislerde hikâyeler anlatılır, şiirler söylenir ve içki içilirdi. Raks, eğlencenin vazgeçilmez bir parçası olma özelliğine sahipti. Müzik de eğlenceyi renklendiren bir unsur olarak öne çıkarak bir eğlence aracı olmuştur. Raks ve müzik eğlence meclislerinin hem gözde unsuru hem de ayrılmaz bir parçasıydı.⁵⁰

Darü'l-ımareler/saraylar ve çarşı-pazarlar, asli fonksiyonunun yanında eğlence işlevini de gören mekânlar olarak karşımıza çıkar. Darü'l-kıyanlar ve oteller, şarkıcıların evleri, meyhaneler vb. doğrudan eğlenceye dönük mekânlardır.⁵¹ Bu mekânlarda içki içilir, cariyeler, müşterilerin önünde dans eder, şarkı söyler ve eğlencenin gereğini yerine getirerek, müşterilerin isteklerini karşılarlardı.⁵² Böylece Emeviler döneminde bir eğlence sektörü oluşmuş ve pek çok devlet adamından da destek görmüştür. Hâl böyle olunca eğlence hayatı o dönemde fevkalade yaygınlaşmış, hatta Peygamberin doğduğu şehir Mekke ve misyonunu uygulamaya koyduğu şehir Medine, birer eğlence merkezi hâline gelmiştir.⁵³

Emeviler dönemi, İslam toplumunun hızlı sosyal değişme yaşadığı önemli dönemlerden biridir. Pek çok kültür, ırk ve dinin karşılaştığı, buluştuğu ve bir arada yaşadığı, birbirinden etkilenerken yeni bir ortak kültür ve günlük yaşam inşasına giriştiği bir dönemdir. Dolayısıyla İslam toplumunun günlük yaşamında bir milat olarak kabul edilebilecek pek çok “ilklerin” bu dönemde ortaya çıktığını, kişilerin ve toplumun günlük yaşamına girdiğini görmekteyiz. Değişim, sosyo-kültürel yapının her alanında, şehirlerin kurulması ve dizayn edilmesinde, evlerin eskiye göre yeniden ve farklı bir biçimde yapılmasında, eğlence yerlerinin çoğalmasında, yeme içme kültürünün değişmesinde, giyim tarzının yeniden şekillendirilmesinde kendini göstermiştir.⁵⁴

Bu ortamda gazel/aşk şiirleri, toplumun her katmanında rağbet görek, büyük bir gelişme gösterir. Sosyal tabakaları ve buldukları konumları veya cinsiyetleri ne olursa

47) Ramazan Altınay, age., s.376.

48) et-Taberî, Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, C.IV, Beyrut 1984, s.350; es-Suyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, Katar 1974, s.195

49) el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, (Neş. El-Mehâmî Fevzî Atevî), C.I, Beyrut 1968, s.276.

50) Şevkî Dayf, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî Asru'l-İslam, s.142; Albert Hourani, Arap Hakları Tarihi (Ter. Yavuz Alagan), İst. 2000, s.243-244; Ramazan Altınay, Emevîlerde Günlük Hayat, s.371. vd.

51) Ramazan Altınay, age., s.220 vd.

52) Yûsuf Huleyf, Hayâtu's-Şi'r Fi'l-Kufe, s.209-210,213 vd.; el-İsfahânî, Kitâbu'l-Ağânî (Neş. Sümeyr Câbir), C.III, Beyrut trz., s.282-284.

53) İrfan Aycan, “Emevîler Döneminde Sanat/Musiki” Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003, s.109.

54) Ramazan Altınay, age., s.575.

olsun kadın ve erkekler aşk şiirlerine rağbet göstererek, bu türe ilgi duymuşlardır.⁵⁵ Aşk şiirleri “hac mevsiminde” bile dile getiriliyor, tüm Arap beldelerinde aşk efsaneleri anlatılıyordu. Aşk şiirleri, hem şehirde hem de göçebelerin yaşadığı kırsal kesimde hızla gelişti ve yayıldı. Artık şehirlerde evlerin ve kırsal kesimde çadırların büyük bir kısmında gazelin nağmeleri yükselmeye başlamıştı. İnsanlar, ruh hâllerini, yaşadıkları ve içlerinde barındırdıkları psikolojik hâlleri gazelle ifade etmeye başladılar. Gerek erkekler, gerekse kadınlar, gönüllerini çeldikleri sevgililerine yazmış oldukları aşk şiirleriyle duygularını ifade etmiş ve bununla övünmüşlerdir.⁵⁶

Emeviler döneminde yaşanan hayatı bir ayna gibi yansıtan şairler, övgü şiirlerini Cahiliye döneminin geleneksel tarzında değil de yeni bir söylemle dillendirmişlerdir. Artık şairler, övgülerini kabilesine ve kendine değil, birlikte oldukları ve güzellikleriyle şöret bulmuş kadınlara veya sevgililerine ayırıyorlar ve sevgililer, şairlerin şiirlerinde başkahrâman olarak yer alıyordu.⁵⁷ Erkek şairler kadar kadın şairler de bu duygulara kendilerini kaptırmışlardı. Leyla el-Ahyeliy'ye, sevgilisi el-Humeyyir'le yaşadığı aşkı çekinmeden söylemiş, sevgilisini şiirlerinin kahramanı yapmıştır.⁵⁸ Sukeyne bint el-Hüseyn, Ümmü'l-Benin bint Abdulaziz ve Aişe bint Talha, sevgilileriyle yaşadıkları aşkı şiirlerinde işleyen diğer kadın şairler olarak öne çıkmışlardır.⁵⁹

Böylece şair sevgilisiyle birlikte fırtınalı bir aşka yelken açarak büyük bir aşk macerasının içerisine girer ve hayallerle süslü bir rüya âlemine dalar. Artık “sevgi ve aşk” dönemi başlamıştır.⁶⁰ Sevgi ve aşk uğruna şair, gerekirse her türlü tehlikeyi de göze alırdı. Öyle ki Ömer b. Ebi Rebia, bir gece zor şartlar altında sevgilisi Num'un obadaki çadırına tehlikeyi göze alarak, sürünerek girdiğini anlattığı gibi, çadırdan ancak Num'un kız kardeşlerinden birinin elbiselerini giyerek kadın kılığıyla çıktığını da ünlü “râiyye” kasideinde uzun uzun anlatır.⁶¹

3. Bir Gelenegin Başlangıcı: Hadari Şiir

Böylece Hicaz yöresinde özellikle Mekke ve Medine'de kent yaşamının zevke bağlı maddi aşkı ve duygular dünyasını şuh bir ifadeyle tasvir eden, hayatı seven ve hadari

55) ed-Dehhân, el-Gazel, C.I, s.39; Şevkî Dayf, eş-Şi'r ve'l-Ginâ Fî-Medîne ve'l-Mekke Lî-Asri'l-Benî Umeyye, Kahire 1979, s.99-104.

56) ed-Dehhân, age., s.39.

57) ed-Dehhân, el-Gazel, C.I, s.40. Metin Gündüz, Emevîler Döneminde Gazel Şiiri, s.46.

58) Muhammed Hasan Abdullah, Sûretü'l-Mer'e Fî'ş-Şi'ri'l-Emevî (Neş: Zâtu's-Selâsil), Kuveyt 1987, s.318 vd.

59) Muhammed Hasan Abdullah, age., s.157-160; Metin Gündüz, agt., s.47.

60) Muhammed Hasan Abdullah, age., s.155 vd.; ed-Dahhân, age., C.I, s.7-9,39.

61) Dîvânü Ömer b. Ebî Rebî'a, (Neş. Fâiz Muhammed), Beyrut 1992, s.123.

gazel olarak adlandırılan bir aşk şiiri gelişmeye başladı.⁶² Hadari şiirler, hicaz kent toplumunun sosyal refah ve zenginliğinin en çarpıcı biçimde yansıtan ayna konumundadır.⁶³

Hadari şairlerinin şiirlerinin konusu, genellikle kendileri ve değişik kadınlar arasında geçen aşk maceralarıdır. Bu şiirlerde sevgilinin fiziki görüntüsü yanında, onun duygu, düşünce ve davranışları da tasvir edildi. Çok sevgili edinme ve bunlardan bahsetme, onlarla yarenlik etme, gizli ilişkilerde bulunma, ayrılık vb. motif ve imajlar hadari şiirin özelliklerindedir. Bu şiirde aşk ve seveda önemli bir tema idi.⁶⁴

Bu âlemi süsleyen en önemli motif ise somut anlamda kadın olmuştur. Artık övgüler, toplumda daha popüler ve güzellikleri dillere destan olan kadınlara ve genç kızlara düzülüyordu. Bu kadın karakterler, adeta meşhur ve zengin kent sakinleri konumundadırlar. Hepsi zengin ve elit Hicaz ailelerinden olup, hepsi de eğlenceli ve aşkla dolu bir hayat yaşamışlardır. Şairler, yazdığı şiirlerinde, yaşadıkları ilişki ve duyguları en çıplak biçimde dile getirmekten çekinmemişlerdir. Bundan dolayı hadari gazel şairleri bu şiirleri sebebiyle facirlikle suçlanmışlardır.⁶⁵ Bu ekol şairleri; aşkı, sevgiliyi, kadını, sevilinin dış görüntüsünü ve psikolojik karakterini, eğlenceli ve aşkla dolu bir hayat tarzını ifade ederken, kalıplaşmış ifadeler ve benzetmeler kullanmışlardır.⁶⁶

Hadari şiirin en büyük temsilcisi ve bu şiirin kurucusu Ömer b. Ebi Rebia'dır (öl. 711). el-İsfahani onun hakkında: "Ömer sevgiliyi ve sevgilinin güzelliklerini tasvir eden bir şairdir." demiştir.⁶⁷ Bundan dolayı kendisine bir övgü/methiye yazmasını isteyen Emevi halifesi Süleyman b. Abdilmelik'e (715-717): "Sadece kadınlara/sevgililerime methiye söylerim" demiştir.⁶⁸

Ömer b. Ebi Rebia'nın şahıs kadrosunun başrol oyuncularını hep kadınlar olmuştur. Sevgililer onun şiirlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Şair, aşk yaşadığı kadınların isimlerini şiirlerinde zikrettiği gibi, onlarla yaşadığı aşk maceralarını da dile getirmiştir. Aynı zamanda Hümeide, Begüm, Esmâ gibi kadınlar, Ömer b. Ebi Rebia'nın şiirlerine ilham kaynağı olmuşlardır.⁶⁹

62) Muhammed Osman Alî, *Fî Edebî'l-İslâm*, Beyrut 1986, s.443 vd.; ed-Dahhân, age., s.40 vd.; Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1996, s.144; Nihad M. Çetin "Arap/Edebiyat" mad., *DİA*, cIII, İstanbul 1991, s.291.

63) H.A.R. Gibb, *Arabic Literature*, London 1963, s.44,200-201; M. Filshtinsky, *History of Arabic Literature*, Moskova 1985, s.200.

64) Carl Brockelmann, *Târîhu'l Edebî'l-Arabî* (Ter. Abdulhalim el-Neccâr) C.I, Kahire 1983, s.196-197; H.A.R. Gibb, *Arabic Literature*, s.200-201; M. Filshtinsky, age., s.196,199,207,214; ed-Dahhân, age., s.62-65.

65) eş-Şabeştî, ed-Dirâyât (Neş. Karkis Avvâd), Bağdad 1951, s.250-256; ed-Dahhân, age., s.32,37-38.

66) ed-Dahhân, age., 32,37 vd; Metin Gündüz, a.g.t, s.62-65.

67) el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Agânî*, C.I, s.123.

68) el-İsfahânî, *Kitâbu'l-Agânî*, C.I, s.61.

69) Şevkî Dayf, *el-Fen ve Mezâhibuh Fî's-Şi'ri'l-Arabî*, s.155.

Ömer b. Ebi Rebia, günlük düşünen, günü yaşayan, hayatı ve yaşamayı seven ve bu felsefeyi şiirinde işleyen bir şair olarak; sevgili ve sevgilinin maddi ve manevi hâlleri üzerinde yazdığı şiirler, yaptığı benzetmeler, bu benzetmelerde gösterdiği figürler, sunduğu hayal ve imajlar, ortaya koyduğu mazmun ve mefhumlarla bir mektep, bir ekol olmuştur. Kendi çağında ve sonraki çağlarda yaşayan şairlere örnek olduğu gibi⁷⁰, Abbasi, Fars ve Türk edebiyatlarında konusu, “yaşamak, zevk almak, mutlu olmak, kadın ve sevgili” olan klasik bir şiir geleneğinin yerleşmesine de öncü olmuştur.

Hadari şiir, Abbasiler döneminde değişikliğe uğramıştır. I. Abbasi asrında (750-847) başlamak üzere farklı uluslara mensup kadınların varlığı, zevk ve eğlence evlerini dolduran muganniyelerin çokluğu, çeşitli pazarlarda satılan güzel cariyelerin bulunması, insanların kadına ulaşmasını kolaylaştırdı. Çok kolay bir şekilde elde edilen ve birer meta hâline gelen kadınlar, ucuz ve basit sevginin yayılmasına ve bu sevginin uzun uzadıya anlatılmasına da neden oldu.⁷¹ Sonuçta elit ve aristokrat sınıf arasında yazılan aşk şiirleri, toplumun her katmanındaki sevgililere yazılır bir hâle geldi.⁷²

Başta Beşşar b. Burd (öl. 782), Ebu Nuvas (öl. 814) ve Muti b. İlyas (öl. 785), İbnü'l-Mutaz (öl. 908) gibi kural tanımayan pek çok gazel şairi, kadını ve birlikte oldukları sevgililerini, ahlaki ve dinî hiçbir kural tanımadan tasvir ettiler, onların bütün özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koydular. Gizli ve sır olması gereken her şeyi, ar ve iffet duygusu dışına çıkarak şiirlerinde işlediler.⁷³

Emeviler döneminde hadari şiirde yer almayan duygular, I. Abbasi asrından itibaren yer alarak, arzu ve şehvet boyutuna ulaştı. Şairler şehvet duygularını açık bir şekilde terennüm ettiler.⁷⁴ I. Abbasi asrının (750-847) şairlerinden Beşşar b. Burd'un kadınlara yakın olduğu ve kadınlara karşı duyduğu arzu ve isteklerden dolayı, onlara ait her türlü duyguyu açığa vurarak, şiirlerinde dile getirdiği söylenmiştir.⁷⁵ Muti b. İlyas (öl. 785), Valibe b. Habbab (öl. 786), Ebu Nuvas (öl. 814) gibi tanınmış şairler de bu konuda şöhret sahibi olmuşlardır.⁷⁶ Dönemin şairlerinden Ali b. el-Cehm, Bağdad'ın Babü'l-Kerh adı verilen semtinde arkadaşlarıyla, çalgıcı kadınlarla yaşadığı eğlenceyi ve eğlencenin gece-sini kural tanımadan şiire aktarmıştır:

70) Şevkî Dayf, age., 155.

71) Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbâsî-el-Evvel, Kahire 1973, s.176; Kenan Demirayak, Abbasi Edebiyatı, Erzurum 1998, s.92.

72) Nurullah Yılmaz, III. Abbâsî Asrında Edebi Çevre, Atatürk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s.73.

73) Şevkî Dayf, age., s.176; el-Hafâci, el-Edebu'l Arabiyye Fî'l-Asri'l-Abbâsî-el-Evvel, Kahire trz., s.148; İsmail Inat Gazvan, el-Edebu'l Arabî, Bağdad 1974, s.245.

74) Şevkî Dayf, age., s.176; el-Hafâci, age., s.148.

75) Ahmet Emîn, Duhâ'l-İslâm, C.I. Beyrut trz., s.185.

76) el-Hafâci, el-Edebu'l-Arabî ve Târîhuhi fî'l-Asreyn el-Emevî ve'l-Abbâsî, C.II, Beyrut 1990, s.79-80.

***“Babü’l-Kerh adı verilen yerde el-Mufaddalın güzel şarkıcı kadınlar-
dan oluşan en güzel evine konuk olduk. el-Mufaddal; ister işaret et,
istersen göz ucuyla istediğin kadını göster. (cimri değil de) cömertsen,
hiç çekinme ve çeşitli hediyelerin varsa, bal karıştırılmış şaraptan
doya doya içebilirsin. Çünkü ev senin (sayılır)”***⁷⁷

Abbassiler döneminde hadari şairler, Arap şiirinde bir ilki gerçekleştirerek, kadın sevgililer yanında, erkek sevgililer edinerek, bunlara şiirler yazdılar. Erkek ve erkek çocuklara gazel anlamını taşıyan ve “el-gazel bi’l-gılman” veya “el-gazel bi’l-müzekker” olarak adlandırılan bu şiirlerin ilki Hammad Acred (öl. 778) ve Valibe b. el-Hattab (öl. 786) tarafından yazılmıştır.⁷⁸ İçki masasında bir araya gelmeleri, gılman ve mugannilere sahip olmaları, günah işlemekten hiç çekinmemeleri ve haramdan sakınmamaları, bu şairlerin ortak yönleri olmuştur. Öyle ki bu tür şiirler, bir moda hâline gerek, diğer gazel yazan şairlere de sıçramıştır. Sevgilileri kadın olan bu şairler de erkeğe gazel yazarak onların yolunu takip ettiler⁷⁹.

Hüseyin b. ed-Dahhak:

***“Vay babam sana feda olsun! Sarı bakır legen içindeki beyaz çocuk;
sanki O, gümüş üzerinde altındır.”***⁸⁰

beyti ile başlayan uzun şiirlerinde banyo yapan bir erkek çocuğu tasvir ederken,⁸¹ bir şiirinde; kadını bir erkeğe tercih eden Ebu Nuvas, kendisini kınayan bir kadına;

***“İri gözlü, parlak bir oğlanı tercih edişimi kınayan kişiye (kadına)
dedim ki: Beni kendi hâlime bırak ve kınama. Ben ölünceye kadar se-
nin çirkin gördüğün şeye devam edeceğim. Oğlanların kızlara tercih
edilmesi hakkında Allahın kitabı bize bunu tavsiye etmiştir.”***⁸²

sözleriyle cevap vermiştir⁸³.

Bu dönemde erkek çocuğa aşk şiirleri nazmeden şairlerin tümü, hem-cins sevgililerini kadın sıfatları, imajları ve benzetmeleriyle vasfetmişlerdir⁸⁴. Öyleki Ebu Nuvas (öl. 814), bir erkek çocuğu vasfederken; yüzünü dolunaya, gözünü ceylan gözüne, edasını da

77) Ali b. Cehm, Dîvânu Alî b. el-Cehm (neş: Halîl Merdum Bek), Beyrut 1974, s.52.

78) Ömer Ferrûh, Târîhu’l-Edebi’l-Arabî, C.II, s.79,100; Azîz Fehmî, el-Mukâreنة Beyne’ş-Şi’ri’l-Emevî ve’l-Abbâsî fî’l-Asri’l-Evvel, Kahire 1979, s.287.

79) el-Hafâcî, el-Edebu’l-Arabî ve Târîhu Fî’l-Asreyn el-Emevî ve’l-Abbâsî, C.II, Beyrut 1990, s.155; AzîzFehmî, age., s.287.

80) el-İsfahânî, Kitâbu’l-Ağâni, C.VIII, s.176-177.

81) Kenan Demiryak, Abbasî Edebiyatı Tarihi, s.94.

82) Dîvânu Ebî Nuvâs, Beyrut trz., s.715.

83) Kenan Demiryak, age., s.101.

84) Kenan Demiryak, age., s.94.

bir kadın cilvesine benzetmiştir⁸⁵. Bu durum, ileride sevgilinin cinsiyetinin belirsizliğine neden olacaktır.

Müziğin şiir ile iç içe olması, içki ve eğlence hayatının oldukça yaygın olması, Ab-basi toplumunu oluşturan çok çeşitli ulusların farklı ve değişik eğilimlere sebep olması v.b. duygular; aşk, sevgi ve şuhane tarzda yazılan şiirleri farklı bir boyuta ulaştırdı. Bu şiirler tematik olarak lehv ve mucun olarak adlandırıldı ve müstakil bir şiir türü hâline geldi. Muti b. İyas, Hammad er-Raviye (öl. 777), Valibe b. el-Habbab (öl. 786), Beşşar b. Burd (öl. 782), Ebu Nuvas gibi dönemin en tanınmış şairleri, hadari şiirin bu türünde şiir yazmaktan ve kınanmaktan hiç çekinmediler. Bu şairler, ahlaksız olarak tanınmış ve zındık olmakla suçlanmışlardır. Bu tür şairlerin başında Ebu Nuvas ve el-Hali (ahlaksız) lakabıyla şöhret bulan Hüseyin ed-Dahhak gelir. Ed-Dahhak, Bağdad yakınlarındaki bir kilisede yaşananları şiirinde dile getirirken kendisi için söylenen lakabın boşuna verilmediğini ortaya koymuştur.⁸⁶

Yine halife el-Mütevekkil'in (847-861) nedimlerinden olan Ebu'l-Ayna ed-Darir'in Samerra ve Bağdat arasında yer alan Başehra kilisesinde geçirdiği günleri anlatan aşağıdaki ifadeler, hem ahlaksızlığı hem de dönemin eğlence hayatını anlatması bakımından dikkate değerdir:

“Öğlen vakti Başehra kilisesi papazının yanına vardık. Bize içki içirdi ve saf bakirelerle susuzluğumuzu giderdi. Kilisede vakit güzel bir şekilde geçiyordu. Bundan dolayı on gün süreyle orada kaldık. Zevke dayalı isteklerimizin tümünü açık açık gerçekleştirdik.”⁸⁷

Hadari şiir, etkisini II. Abbasî asrında (847-945) da devam ettirmiştir. Bu dönem şairleri hadari şiire yeni bir takım anlam ve düşünceler katmışlardır. Bu asra hadari şiirde damgasını vuran şair İbnü'l-Mutez olmuştur. İbnü'l-Mutez'le hadari şiir/gazel; mükemmelliği, canlılığı, inceliği, narinliği ve güzelliği barındıran bir sanat hâlini almıştır. O, bu konuda, sanki kendisine bir meleke verilmişçesine bu türü mükemmelleştirmiştir⁸⁸.

Güzelliğin her çeşidi içinde yaşamış, aşkı tatmış, aşkı için için içmiş, dönemin nimetleriyle, eğlence ve lezzetleriyle iç içe ömür sürmüş olan İbnü'l-Mutez için bu konuda şaşılacak bir şey yoktur. Hissiyatı latif, ince, duygulu, duyu ve hislerinde oldukça hararetli olan şair, gençliğinin susuzluğunu, içinde aşk ve sevgi fıskıran bir kaynaktan gidermiştir. Çevresinde ve döneminde aşkı, tutkuyu güzelliği, cazibe ve büyü ortamlarında özgürce davranabilmenin kendisine vermiş olduğu zevk atmosferini buldu. İçindekileri açığa çıkaran, vefa ve sevgi dolu duygularını gösteren büyüleyici melodilerle şarkılar söyledi.

85) Dîvânu Ebî Nuvâs, s.350.

86) eş-Şabeştî, ed-Diyârât (neş: Karkîs Avvâd), Bağdad 1951, s.35.

87) eş-Şabeştî, ed-Diyârât, s.52-53.

88) Sait Uylaş, II. Abbasî Asrında Edebi Çevre, Atatürk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001, s.133.

Bu, o dereceye ulaştı ki, artık aşk, arzu ve güzelliğin her çeşidi kanına ve ruhuna işlemişti⁸⁹. İbnü'l-Mutez, erkek sevgililerine ayrı, kadın sevgililerine ayrı şiirler yazmış, bunlara mücün şiirleri/müstehcen şiirleri de ekleyerek ilkleri gerçekleştirmişti⁹⁰.

Abbasiler döneminde sevgilinin fiziki özellikleri ve güzellik unsurları ayrıntılı bir şekilde dile getirilerek, klişe kelimelerle ifade edilmiştir. Bu kalıplaşmış ifadeler, benzetmeler, ileride klasik Fars ve Türk şiirinde şairler tarafından daha da geliştirilerek kullanılacaktır. Buna göre sevgilinin boyu “servi”⁹¹, yüzü “dolunay”⁹², bazen de “ay”⁹³dir. Bu ay yüzünün gözleri “siyah”⁹⁴ ve “nergis”e benzer⁹⁵. Gözleri aşırı güzeldir, gözleriyle insanı sarhoş eder.⁹⁶ Bakışları “büyülü” ve “öldürücü”⁹⁷dür. Sevgilinin saçı “siyah”⁹⁸ yanakları “gül” renklidir⁹⁹. Güzelliği bir felaketin habercisidir.¹⁰⁰ Bir şehirde birçok güzel söylenir, fakat hiçbiri ona benzemez.¹⁰¹ Sevgili boyu pozu yerinde göz kamaştırıcı bir ceylandır.¹⁰² Bunun yanında sevgililerin yüzü, yanağı, kaş, kirpiği, sinesi gibi fiziki ve güzellik unsurları yanında, kirpiklerinin katil, kaşlarının yay gibi oluşunu, dişlerinin inciye benzemesi, dudağının küçüklüğü, teninin yumuşaklığı, endamının görkemliliği vb. duygu, düşünce ve teşbihler de klişe ifadelerle şiirlerde dile getirilmiştir.

4. Fars Şiirinde Hadari Şiir Geleneği

Hadari şiir geleneği Fars şiirinde de kendisini göstermiştir. Derî Farsçası şiirinin başlaması ile âşıkane duyguların nazmı da başlamıştır.¹⁰³ Bu türde Rudeki (öl. 940) ve Şehid-i Belhi (öl. 936) ilk büyük üstatlar olarak anılmışlardır. Derî Farsçasıyla yazılan aşk şiirlerinde sevgilinin güzelliği ön plandadır:

89) Sait Uylaş, e.g.t., s.133.

90) Sait Uylaş, a.g.t., s.133.

91) Divânu Ebî Nuvâs, s.180.

92) Divânu Ebî Nuvâs, s.350

93) Divânu Ebî Nuvâs, s.53.

94) İbnü'l-Mutez, Tabakâtu's-Şu'arâ (Neş. Abdussettâr Ahmed Ferec), Kahire 1985, s.95.

95) Muhammed el-Hâlid Ulvân, Uyûnu'l-Mer'e Fî's-Şi'ri'l-Arabî, Riyad 1984, s.49.

96) el-İsfahânî, Kitâbu'l-Ağânî, C.III, s.155.

97) es-Se'âlibî, Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr (neş: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), C.III, Kahire 1956, s.73

98) es-Se'âlibî, age., s.73

99) es-Se'âlibî, age., C.I, s.182

100) eş-Şerîf er-Radî, Dîvânu's-Şerîf er-Radî, C.II, Tahran 1988, s.174.

101) Ömer Ferrûh, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, C.II, s.79,100; Azîz Fehmî, el-Mukârene Beyne's-Şi'ri'l-Emevî ve'l-Abbasî fî'l-Asri'l-Evvel, Kahire 1979, s.287.

102) el-Hafâci, el-Edebu'l-Arabî ve Târîhuh fî'l-Asreyn el-Emevî ve'l-Abbasî, C.II, Beyrut 1990, s.155; AzîzFehmî, age., s.287.

103) Safâ, Târîh-i Edebiyat Der İrân, C.I, s.366; Mu'temen, Tahavvul-i Şi'r-i Farsî, s.202-203.

“And içerim ki hurinin güzelliği sendendir.

Senin güzelliğin bellidir, yemine etmeye gerek yok”¹⁰⁴

Güzellik mefhumu ile birlikte sevgilide görülen kaş, gamze, yanak, dudak, boy vb. güzellik unsurları da şairlerin şiirlerinde sıkça yer alır. Gerek güzellik duygusu, gerekse sevgili ile ilgili diğer unsurlar, Abbasi şairlerinin şiirlerinden alınmıştır. Ayrıca Abbasi şairlerinin kullandıkları teşbihler de olduğu gibi Fars şiirine yansımıştır. Bu benzetmeler daha sonra klasik Türk şiirinde Türk şairler tarafından da kullanılacaktır.

Can, canan, yâr, hub, sanem, but, nigâr, dilber, fettan, mah vb. kelimelerle ifade edilen sevgili mefhumu ve sevgiliye ait vücut aksamı ve onunla ilgili maddi hâller de şiirde dile getirildi. Böylece maddi hayatın yansıtılması anlayışı ve somut güzelliğe duyulan arzu ve istek, beşeri aşkın dile getirilmesine sebep olur:

“Bana geldi. Kim? Sevgili. Ne zaman? Seher vaktinde. Kimden korkuyor? Düşman(ın)dan. Düşmanı kim? Babası. Ona iki öpücük verdim. Neresine? Islak dudağına. Dudak mıydı? Hayır. Ne idi? Akik. Nasıl idi? Şeker gibi.”¹⁰⁵

“Senin aşkın yüzünden canım ve gönlüm ateş içindedir.

Lakin bana söyle senin yüzüne ateş rengini kim verdi?”¹⁰⁶

İlk dönem Fars şairlerinin şiirlerinde geçen sevgili tipi kadındır. Şairler kadınlara aşk şiirleri yazdıkları gibi erkek çocuklara da aşk şiirleri yazmışlardır. “el-Gazel bi'l-müzekker”de denilen bu şiirlerin birisinde ünlü şair Unsuri (öl. 1039) erkek çocuğa duygularını aşağıda şu şekilde dile getirmiştir.

“Dedim: Ey oğlan! Zülfünü kıvrım kıvrım edip de beni perişan etme: Dedi: Sen perişan olasan diye zülfümü böyle kıvrımlı tutuyorum. Dedim: Senin aşkından yayın kıvrımı gibi oldum. Dedi: Dâd da Rebab için yay oldu (eğildi). Dedim: Gönlüm yanıyor, Gözümünden kan damlıyor. Dedi: Gül yanmadıkça hiç gülsuyu verir mi? Dedim: İki gözümünden uykumu niçin kaçırdın? Dedi: Beni rüyanda görmemen için.”¹⁰⁷

Ferruhi, âşık olduğu veya ilgi duyduğu küçük çocuktan şaraptan önce öpücük ister ve gönlünün böyle mutlu olacağını, bunun da bir adet olduğunu çekinmeden ifade eder.

“Ey çocuk, benim gönlümü hoş edeceksen, kadehten sonra öpücük vermen gerekir. Meze, bade ile beraberdir. Mademki badeyi veriyorsan, meze de ver. Uzun süreden beri bu âdeti koyan koydu. Kaç

104) Müdebberî, Şerh-i Ahvâl ve Eş'âr-ı Şâ'irân Bîdîvân, s.355.

105) Dîvân-ı Rûdekî-yi Semerkandî, s.120.

106) Dîvân-ı Ustâd Unsuri-yi Belhî, s.305.

107) Dîvân-ı Ustâd Unsuri-yi Belhî, s.10.

zamandır kadeh ve öpücükle beni sarhoş etmedin, bana mutluluk vermedin. Beni kadehle sarhoş etmenin zamanı geldi. Bana öpücükle ihsan etmenin vakti geldi (artık)¹⁰⁸

Bu şiirlerde hiç gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da “maşuk”un sosyal statüsüdür. Eğer maşuk köle ve cariye ise, bu konum onu şairin veya sahibinin kölesi yapar. Kölelerin efendileri üzerinde hiçbir hakka sahip olmadıklarından, bu köleler şairin veya sahibinin nazını çekiyor, ona katlanıyordu. Bunlar, her zaman kendileriyle birlikte olunan ve dert ortağı sayılan kişilerdi. Parayla satın alınan ve mal hükmünde olan maşuk, görev olarak kendini sahibine/aşığına hizmet etmek ve onun ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef görüyordu. Bunun için tegazzüllerde âşıkta yakınma ve maşukta naz söz konusu değildir. Âşık istediği zaman maşukuna ulaşır, onu öper ve kucağına alır, istemezse onu yanından kovar, kendisine başka bir sevgili de bulabilir.¹⁰⁹

Hatta ona eziyet ederek, onu azarlamış da olabilir. Aşığın maşuk üzerinde tam bir egemenliği vardır. Asla kendini, onun yanında küçültmez. Dolayısıyla bu tür şiirlerde yani kaside tegazzüllerinde işlenen maddi aşktaki “maşuk” basit ve adidir. Bu da tegazzül kahramanının “âşık” olduğunu gösterir. Söz konusu edilen “aşk” da maddi ve dünyevidir. Bu durumda da “maşuk” toplumun içinde var olan bir kişi hüviyetindedir ve ona her zaman ulaşılabilir. Bunun için de bu şiirde kavuşma, mutluluk, sevinç v.b. söz konusudur.¹¹⁰

Maşuk aşağıdaki beyitlerde, şairin/aşığın kölesi olup onun için önen taşımamaktadır. Öyleki maşuk, yaptığı bir hareketinden dolayı, şair veya âşıktan özür dilemiş ve şair/âşık da maşukunu/kölesini çok zaman sonra affetmiştir.

“Sevgili ile uzun bir mücadeleden sonra, artık benimle nazlanmamak koşuluyla barıştım. Yaptığından dolayı pişman oldu, özür diledi. Özrünü kabul ettim, tekrar gönlümü eline verdim.”¹¹¹

Yukarıdaki hususlar ilk dönemler Farsça şiirin özelliklerini de taşıdığından dolayı; bu dönemlerde yazılan şiirlerin realist olduğu ve gerçeği yansıttığı ifade edilerek, tegazzüllerde aşkın dış görünüşünün ağır bastığı da belirtilmiştir.¹¹²

Samani döneminde başlayan son derece lüks sarayların yapılması, şairlerin saraylara yönelmesi ve sarayların her köşesinde içki ve müzik meclislerinin düzenlenmesi, zevk ve eğlenceye dayalı bir yaşamın benimsenmesi, Gazneliler döneminde de devam etmiştir. Özellikle Sultan Mahmud’un Hindistan seferlerinden elde ettiği ganimetlerle zenginleştirdiği, altın ve gümüşlerle doldurduğu hazinesi, siyasi gücün yanında, döne-

108) Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-yi Sistânî, s.45.

109) Şemîsâ, Seyr-i Gazel der Şi’r-Fârsî, s.44 vd.

110) Şemîsâ, age., s.44-51.

111) Dîvân-ı Hakîm Ferruhî Sistanî s.203.

112) Şemîsâ, age., s.44 vd.

min ekonomik açıdan da iyi bir seviyede olduğunu göstermiştir.¹¹³ Böylece IX. asırda başlayan Hadari şiir geleneğinin en güzel örnekleri Samaniler ve Gazneliler döneminde yazılmıştır. Adı geçen dönemlerde şairler maddi hayatın yansıtılmasını şiirlerinde dile getirerek, sonraki dönemlerde yaşayan şairlere model olmuşlardır. Bu modellik klasik Türk şiirine de taşınmıştır.

Hadari şiir geleneği XIII. yüzyıldan itibaren klasik Türk şiirine de yansımıştır. İlk dönemden başlamak üzere Nedim'e kadar uzanan süreçte başta Ahmedî, Kadı Burhaneddin, Mihri Hatun, Necatî Beg, Ahmet Paşa olmak üzere pek çok şair bu geleneğe uygun şiirler yazdılar. Özellikle Baki ve Şeyhülislam Yahya, hadari şiir geleneğinde yazmış oldukları şiirleriyle öne çıkmış ve bir ekol oluşturmuşlardır. Hatta Şeyhülislam Yahya, Baki ile Nedim arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Şüphesiz ki bu üslubun en güzel örneklerini klasik şiirimizde Nedim vermiştir. Aşk, kadın, sevgili ve yaşama sevincini dile getiren ve bunu bir yaşam biçimi olarak da yansıtan şairimiz Nedim olmuştur.

5. Nedim'in Şiirlerinde Hadari Şiirin İzleri

Emeviler döneminin (661-750) sosyal ve kültürel şartlarından doğan Hadari gazel, Ömer b. Ebi Rebia ile bir ekol ve mektep hâline geldi. Başta el-Ahvas (öl. 728) el-Arcî (737), İsmâil el-Yemenî gibi Emevî dönemi şairleri, Ömer b. Ebi Rebia'nın temelini attığı ve konusu "yaşamak, mutlu olmak, hayattan zevk almak, aşk, kadın, sevgili" olan Hadari şiir anlayışını geliştirdiler. Bu şiir en parlak dönemini I. Abbasi asrında yaşadı ve içeriği çeşitlenerek zenginleşti. Bu gelişmesini II. Abbasi asrının (847-915) sonuna kadar devam ettirdi.

Bu anlayış; klişe ifadelerle, mazmun ve mefhumlarla, çeşitli benzetmelerle kendi şiir dilini de oluşturarak, gelenekselleşti. Bu şiir geleneği başta Abbasi edebiyatı olmak üzere klasik Fars ve Türk edebiyatlarında bu türde yazılan şiirlere model/örnek oldu.

Nedim de peltek konuşan bir güzelden, bir çengi güzelinden, Cezayirli afetten, bir düğün alayında gördüğü bir güzelden bahsederken, yukarıdaki kalıplaşmış kelime ve teşbihleri şiirinde bolca kullandığını görmemiz mümkündür. Bu örneklerle bakarak diyebiliriz ki; badeni zevkler peşinde koşan bir âşık olarak, maddi aşkın türlü heyecanlarını ve çapkınlıklarını özgürce söyleyen, güzellere karşı duyduğu aşk hislerini neşe içinde içtenlikle terennüm eden Nedim'in aşk anlayışının kaynağında temelini, Ömer b. Ebi Rebia'nın attığı ve Ebu Nuvâs, Beşşar b. Burd ve İbn Mutez'in büyük ölçüde geliştirdiği bir şiir geleneğinin temeli yatmaktadır.

Ömer b. Ebi Rebia'dan Nedim'e uzanan çizgide Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında, bu tarzda yazılan şiirlerin kaynağında hep hadari şiirin felsefesi vardır. Bazı hadari şairlerin şiirleriyle, Nedim'in bazı şiirlerini karşılaştırarak, bu durumu somut bir şekilde görelim:

113) Mahecûb Sebk-i Horasanî s.135, Şemisa, Şebkşinâsî-yi Şî'r, s.52.

II. Abbasi devrinin (847-955) ünlü şairi İbnü'l-Mutez, sevgilisi Hint'in soğuk davranmasına içerlenerek: *“Ey Hint: Bana olan soğukluğun artık yeter”*¹¹⁴ derken, Nedim de kendine has üslubuyla:

*Koçup her şeb miyânın cânına cân katmada ağyar
Behey zâlim sen insâf et bizim de cânımız vardır.*¹¹⁵

dedikten sonra:

*Döğülmeye söğülmeye koğulmaya billah
Hep kâilim ammâ ki efendim senin olsam*¹¹⁶

diyerek sevgilisine seslenirken, İbnü'l-Mutez'le aynı duyguları paylaşır.

İbnü'l-Mutez, taşıdığı duyguları özgürce ifade ederken, “afrodizyak” duygularını açığa çıkarır. Sevgilisi Şureyre'ye şöyle seslenir:

*“Ey Şureyre! İçki ve su birbiriyle nasıl karışıyor
gel biz de birbirimize karışalım.”*¹¹⁷

Aynı afrodizyak duyguları Nedim de şöyle dile getirir:

*Çözölmüş düğmeler çâk-ı girbân nâfe dek inmiş
Buna sabr olunur mu zâhidâ sen âşık-ı zâr ol*¹¹⁸

Ed-Dahhak:

*“Bahçeler arasında tattığım yılanmış içecekler, tam içecek kıvamına gelmişken onların mühürlerini açtım. Onlara kadehimi peş peşe daldırıp tortularına varıncaya kadar içtim. Onları mahzenlerinden çıkardım ve dokunulmazlıklarına son verdim”*¹¹⁹

derken, afrodizyak duyguları edebî söylemle ifade etmiştir. Nedim de aynı duyguları “düğme çözmek, yaka yırtmak, sine açmak, yoklamak, ellemek, öpmek, kucaklamak” gibi ifadelerle dile getirmiştir. Bu duygulara şiirinde çokça yer vermiştir:

*O kâfir-beççe bir peymâne sahbâ sundu kim alup
Derûn-ı lâleden âtes fûruzân olduğun gördük*

*Niyâz ü nâz ü bahş ü ibrâm-ı kenâr u bûs
Bu gün mecliste zevkin böyle tûfân olduğun gördük*¹²⁰

114) Dîvânu İbnü'l-Mutez (Neş. Mecî Tîrâd), C.I, Beyrut 1995, s.107.

115) Nedim Divanı (Neş. Muhsin Macit), Ank. 1997, s.286.

116) Nedim Divanı, s.317.

117) Dîvânu İbnü'l-Mutez, C.I, s.281.

118) Nedim Divanı, s.315.

119) eş-Şâbeştî, ed-Dirâyât, s.35.

120) Nedim Divanı, s.304.

El-Arci, “*Ezher’in yan tarafında, kırmızı kumsalın arkasında olan Atika’nun evinde*”¹²¹ sevgilisiyle buluşurken adres bildirir. Nedim’de de bu adres “Beşiktaş’a yakın bir hane-i viran”¹²²dir. Bunu sevgilisini davetinden anlıyoruz. Bu davet gün olarak belli olsa bile, zaman mefhumu bakımından sınırlandırılmamıştır. Akşam da olur, gündüz de...

Pek umar teşrîfîni iydin ikinci gün Nedîm

*Gündüzün olmazsa ahşam olsa da mâni değil*¹²³

*“Arzularımı yatıştır, kalbimdeki ateşi söndür. Ümitsiz bırakma; zira (benim) gücümün yetmeyeceği bir şeyi bana yükledin”*¹²⁴

diyen İsmail el-Yemeni el-Veddah’ın sözlerine karşılık, Nedim aynı duyguları şöyle ifade eder:

Küşâd et düğmemi pîrâhenim aç sînemi yokla

Hele gör neylemiştir bana şimşîr-i nigâhun gel

Benimdir suç ki vardım bezme verdim sana cân nakdin

*Senin yoktur efendim bunda hiç cürm ü günâhun gel*¹²⁵

Ebu Nuvas “*Bağdad’ın (şaraplarının) lezzetinden vazgeçem*”¹²⁶

diyerek zevk ve eğlenceye dayalı bir hayatı benimsediğini dile getirirken, Nedim de:

Bezm-i şarâbdan geçemem doğrusu Nedîm

*İşret tabîatımca tarap meşrebimcedir*¹²⁷

diyerek, Ebu Nuvas’ı tasdik etmiş ve “aynı yolun yolcusu” olduğunu göstermiştir.

“Öğlen vakti Bâşehrâ kilisesi papazının yanına vardık.

*Bize içki içirdi ve saf bakirelerle susuzluğumuzu giderdi”*¹²⁸

diyen ed-Darir isimli şaire karşılık olarak, Nedim de susuzluğunu gideren sakiye:

Bir şeker-handeyle bezm-i şevke câm ettin beni

*Nîm sun peymâneyi sâkî tamâm ettin beni*¹²⁹

121) Wilyem Nikola Şakayr, el-Arcî ve Şi’ru’l-Gazel Fî’l-Asri’l-Emevî, Beyrut 1979, s.197.

122) Nedim Divanı, s.286.

123) Nedim Divanı, s.314.

124) ed-Dahhân, el-Gazel, C.I, s.62.

125) Nedim Divanı, s.314.

126) Dîvânu Ebî Nuvâs, s.239.

127) Nedim Divanı, s.280.

128) eş-Şabeştî, ed-Dirâyât, s.52-53.

129) Nedim Divanı, s.358.

diyerek, seslenir ve hazdan baygın bir kişinin ruh hâline sezdirir, bulunduğu pozisyonunu yansıtır. Nedim, “Beni mest edip kendimden geçirttin sen de benim gibi ol” derken, arzu dolu iki vücudun sükûn bulmasını¹³⁰, susuzluğun giderilmesini “afet-i devran” a seslenerek şöyle ifade etmiştir:

*Nedîmânın budur ancak sözü ey âfet-i devrân
Gözün gibi beni bîmâr kıldın sen de bîmâr ol*¹³¹

Ömer b. Ebi Rebia, tehlikeyi göze alarak sevgilisinin çadırına girer ve geceyi onunla birlikte geçirir. Yaşadığı duyguları samimi bir şekilde çekinmeden dile getirir:

*“Mutlu ve arzularım yerine getirilmiş bir şekilde
Mun’un dudaklarını öperek geceyi geçirdim.”*¹³²

diyerek, ayrıntıya girer ve ayrıca:

*“Sevgilimin bedeninin güzel kokusunu unutmadığım gibi, dudak-
larının leziz kokusunu (tadını) da hiç unutmayacağım”*¹³³

diyerek de itirafta bulunur.

Nedim de kırmızı başlıklı Cezayirli bir afetle birlikteliğini “dün” diyerek, zaman da belirterek, o afetin belini kucaklayıp öptüğünü çekinmeden ifade ettiği gibi; Cezayirli güzelin dudağının hararetinden ağzının yandığını da söyleyerek, ayrıntıya girer ve Ömer b. Ebi Rebia gibi “itirafçı” konumuna düşer:

*Deryâ-yı aşka dün beni baştarda eyledi
Bir dâne âl fesli Cezayirli âfeti*

*Aldım kocup miyânını bir tatlı bûsesin
Ammâ ki yaktı ağzımı sandım harâreti*¹³⁴

Hadari şairler başlangıçta evli-bekâr ayırımı yapmadan kadınlara şiirler yazmışlar, onlara karşı duydukları aşk hislerini dile getirmişlerdir. Abbasiler döneminde bu duygulara erkek çocuklar da ilave ederek, onlara da aşk şiirleri yazmışlardır.

Ebu Nuvas, kadın sevgilisini parlak bir erkek çocuğa tercih ederek, onun tepkisini aldığı gibi¹³⁵ ed-Dahhak da legen içinde banyo yapan çocuğu uzun-uzadıya vasfetmiştir. Erkek çocuklarına yazılan ve “el-gazel bi’l-müzekker” olarak adlandırılan bir şiir türü, Nedim’in şiirinde de yer almıştır. Nedim, Sadrazam Damat İbrahim Paşa’ya yazdığı “Hammamiye” adlı şiirinde ed-Dahhak gibi yıkanan bir erkek çocuğu tasvir etmiştir.

130) İskender Pala, “Âh Mine’l-Aşk”, Cogito, sy.4, Bahar 1995, İst. 1997, s.96.

131) Nedim Divanı, s.315.

132) Dîvânü Ömer b. Ebî Rebî’a, s.123.

133) Dîvânü Ömer b. Ebî Rebî’a, s.123.

134) Nedim Divanı, s.354.

135) Dîvânü Ebû Nuvâs, s.715.

Nedim kasidesinde: “Sabahleyin uykudan uyandığında, içkinin etkisinden başı dönmüş, kendinden geçmiş bir durumda, kuşağı çözülmüş, sarıği dağılmış şekilde hamama yönelir”¹³⁶ ve hamamda gördüklerini şöyle dile getirir:

*Ne gördüm âh aman el-aman bir âfet-i cân
Gelip yanımda güneş gibi oldu şûle-nisâr*

*Saçı fütâdesinin hâbı gibi pejmürde
Nigâhı âşkının hâtırı gibi efgâr*

*Vücûdı hâm gümüşden beyaz gülden nerm
Boyu henüz yetmiş nihâlden hemvâr*

*O kadd ü had o tenasüb o gabgab o pistân
O yâl ü bâl o temâyül o şîve-i reftâr*¹³⁷

Yukarıdaki duygulara benzer ifadeleri ünlü Fars şairi Ferruhi'de (öl. 1037) dile getirmiştir. Konağında barındırdığı erkek çocukları şu şekilde tasvir etmiştir:

*“Gümüş gibi beyaz tenli, yakut gibi kırmızı dudaklı bir çocuk seviyorum. Her nerede onlardan birini görürsen, işte orası benim için arzulanır yerdir. Ne güzeldi bundan evvel sarayımda gümüş gibi beyaz göğüslü ve altın elbiseli; Yasemin tepesi gibi yuvarlak ve beyaz kalçalı; kamışın lifi gibi ince belli çocuklar vardı. Eğer sarayım şimdi bu güzellerden boşaldıysa, önemi yok.”*¹³⁸

Ömer b. Ebi Rebia'nın yaşadığı devir hemen hemen bütün kaynaklarda “zevk ve eğlence devri” olarak belirtilmiştir. Medeniyetin getirdiği kentleşme ve kentleşmenin bir sonucu olan zengin ve lüks bir hayat, şiiire yansımış ve bu duyguların dile getirilmesine sebep olmuştur. Bu şairler yaşadıkları zevke dayalı hayatı olduğu gibi şiiirlerine yansıtmuşlardır. Gerek halife saraylarında, gerekse devletin ileri gelenlerinin saray ve konaklarında, zenginlerin köşklerinde, özel evlerde gına eşliğinde düzenlenen eğlence meclisleri şairlere ilham kaynağı olmuştur. Hayatın zevkini çıkarmak isteyen şairlerin ilham kaynağı bu günlük zevkler, saz ve söz âlemlerinin hazları olmuştur.

Bu benzerlik Nedim'in yaşadığı devirle örtüşür. Nedim'in yaşadığı dönem olan Lale Devri de zevk ve sefa dönemi olarak bilinir. Yazın sarayların ve köşklerin bahçelerinde eğlenceler düzenlenir, kışın helva sohbetleri gerçekleşir, sarayda meclisler tertip edilirdi. Günlerce süren sünnet ve düğün şenlikleri de eğlencenin bir parçası sayılırdı. III. Ahmet döneminin saray ve eğlencelerinin başlıca siması olan Nedim, Lale Devri'nin simgesi

136) Nedim Dîvanı, s.31

137) Nedim Dîvanı, s.31

138) Dîvân-ı Hakîm Ferruhî Sistanî s.4.

olarak, bu dönem eğlencelerini gerçekçi bir dille yansıttığı için, devrini anlatan bir şair olarak değil, devrini yaşatan bir şair olmuştur. Nedim bu yönüyle de Ömer b. Ebi Rebia'ya benzer. Çünkü Ömer b. Ebi Rebia'da sadece ve sadece yaşadıklarını, hissettiklerini, gördüklerini, çağının tanığı olarak dillendirmiş ve devrini bize duyurmuştur. Bu açıdan onun şiirleri, yaşadığı zevk ve eğlence çağının belgesi olmuştur.

Ömer b. Ebi Rebia çağında şahsi bir üslup sahibi olarak çığır açmış, bir ekol olmuştur. el-Ahvas (öl. 728), el-Arci (öl. 737), el-Vaddah (öl. 708) gibi şairler şiirlerinde Ömer b. Ebi Rebia'nın üslubunu benimsemiş ve bu ekolün şiir anlayışını şiirlerinde yansıtmışlardır. Nedim de Divan şiirimizde çığır açmış, şahsi üslup şairi olarak klasik edebiyatımızda "Nedimane tarz" denilen bir ekol meydana getirmiştir. Çağdaşı birçok şair Nedim tarzında şiirler yazmıştır.

Sonuç

Emeviler döneminde ortaya çıkan ve Ömer b. Ebi Rebia tarafından ilk kez dillendirilen Hadari şiir kısa zaman içerisinde rağbet gördü. İçeriği kadın, aşk, sevgili ve yaşama sevinci vb. duygular olan bu şiir türü Abbasiler döneminde oldukça gelişti, içeriği genişledi ve yaygınlaştı. Aynı zamanda bir şiir türü olarak da gelenekselleşti. Bu özellikleriyle de yeni Fars edebiyatına taşındı. Fars şairler özellikle IX. ve XII. Yüzyıllar arasında bu gelenek doğrultusunda duygularını hiç çekinmeden dile getirerek, adeta bu türü yeniden yorumladılar. Daha önceden oluşturulan bu türün şiir dilini yeniden yapılandırarak, zenginleştirdiler. Hadari şiir bu içeriğiyle Anadolu'da XIII. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkçesiyle oluşturulan şiirlere yansdı. İlk dönemden itibaren Nedim'e kadar pek çok Türk şairleri Hadari şiir geleneğine uygun olarak şiirler yazdılar. Ahmedi, Necati Beg, Baki ve Şeyhülislam Yahya bu türün en güzel örneklerini verdiler.

Şüphesiz ki bu şiir geleneğinin en yetkin temsilcisi Nedim olmuştur. Nedim bir taraftan gördüğü ve yaşadığı eğlenceye dayalı hayatı, diğer taraftan da yaşadığı çevre içinde karşısına çıkan güzellere, kadınları, kızları, civanları sevmiş ve bunları şiirlerine yansıtmıştır. Sadece kadınlara karşı duyduğu aşktan değil, hemcinslerine karşı duyduğu beğeniden de söz etmiş, yaşadığı "an"lardan bahsetmiştir. Bu özellikler ona "Nedimane" vasfını kazandırmıştır. Bu şiirlerin temelinde de hadari şiir geleneği yatmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah, Muhammed Hasan, Sûretü'l-Mer'e Fî'ş-Şi'ri'l-Emevî (Neş: Zâtu's-Selâsil), Kuveyt 1987.
- Ali b. Cehm, Dîvânu Alî b. el-Cehm (neş: Halîl Merdum Bek), Beyrut 1974.
- Altınay, Ramazan, Emevîlerde Günlük Hayat.
- Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Sanat/Musiki" Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003.

- Brockelmann, Carl, Târîhu'l Edebi'l-Arabî (Ter. Abdulhalim el-Neccâr) C.I, Kahire 1983.
- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr, el-Beyân ve't-Tebyîn, (Neş. El-Mehâmî Fevzî Atevî), C.I, Beyrut 1968.
- Çetin, Nihad M., "Arap/Edebiyat" mad., DİA, cIII, İstanbul 1991.
- ed-Dahhân, Muhammed Sâmî, el-Gazel, C.I, Kahire trz.
- Dayf, Şevkî, el-Asru'l-Abbâsî-el-Evvel, Kahire 1973.
- Dayf, Şevkî, el-Fen ve Mezâhibuh Fî's-Şi'ri'l-Arabî, Kahire 1960.
- Dayf, Şevkî, eş-Şi'r ve'l-Ginâ Fî-Medîne ve'l-Mekke Lî-Asri'l-Benî Umeyye, Kahire 1979.
- Dayf, Şevki, Târîhu'l-Edebi'l- Arabî-Asru'l-İslâm, Kahire trz.
- Demirayak, Kenan, Arap Edebiyatı Tarihi I Cahilîye Dönemi, Erzurum 2009.
- Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-yi Sîstânî (Neş: Muhammed Debîr Siyâkî), Tahran 1336, h.ş.
- Dîvân-ı Rûdekî-yi Semerkandî (Neş: Saîd-i Nefsî), Tahran 1373, hş.
- Dîvânu Ebî Nuvâs, Beyrut trz.
- Dîvânu İbnu'l-Mutez (Neş. Mecî Tîrâd), C.I, Beyrut 1995.
- Dîvânu İmri'i'l-Kays, Beyrut 1972.
- Dîvânu Ömer b. Ebî Rebî'a, (Neş. Fâiz Muhammed), Beyrut 1992.
- Dîvânu Ustâd Unsurî-yi Belhî (Neş: Muhammed Debîr Siyâkî), Tahran trz.
- Dîvânu's-Şerîf er-Radî, C.II, Tahran 1988.
- Emîn, Ahmet, Duhâ'l-İslâm, C.I. Beyrut trz.
- Er, Rahmi, "Ömer b. Ebî Rebî'a" DİA, C.34, İst. 2007.
- Faysal, Şükrî, Tatavvuru'l-Gazel Beyne'l-Câhiliye ve'l-İslâm, Beyrut 1986.
- Fehmî, Azîz, el-Mukârene Beyne's-Şi'ri'l-Emevî ve'l-Abbâsî fî'l-Asri'l-Evvel, Kahire 1979.
- Ferruh, Ömer, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, C.I. Beyrut 1968.
- Filshtinsky, M., History of Arabic Literature, Moskova 1985.
- Furat, Ahmet Suphî, Arap Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1996.
- Gazvan, Inat, İsmail, el-Edebu'l Arabî, Bağdad 1974.
- Gibb, H.A.R., Arabic Literature, London 1963.
- Gündüz, Metin, Emevîler Döneminde Gazel Şiiri, Atatürk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
- el-Hafâci, Muhammed Abdulmun'im., el-Edebu'l Arabiyye Fî'l-Asri'l-Abbâsî-el-Evvel, Kahire trz.

- el-Hafâci, Muhammed Abdulmun'im, el-Edebu'l-Arabî ve Târîhuh Fî'l-Asreyn el-Emevî ve'l-Abbâsî, C.II, Beyrut 1990.
- Hourani, Albert, Arap Hakları Tarihi (Ter. Yavuz Alagan), İst. 2000.
- Huleyf, Yûsuf, Hayâtu's-Şi'r Fî'l-Kûfe Nihâyi'l-Karnî's-Sânî Li'l-Hicrî, Kahire 1968.
- Hüseyin Bekkâr, Yusuf, İtticâhatu's-Gazel Fî'l-Karnî's-Sânî el-Hicri, y.y., 1981.
- Hüseyin, Taha, Hadîsu'l-Erbi'â, Kahire 1957.
- el-İsfahânî, Ebû'l Ferec, Kitâbu'l-Ağânî (Neş. Sümeyr Câbir), C.III, VIII, Beyrut trz.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed, İkdu'l-Ferîd (Neş. Ahmed Emîn), C.V, Kahire 1948.
- İbnu'l-Mutez, Tabakâtu's-Şu'arâ (Neş. Abdussettâr Ahmed Ferec), Kahire 1985.
- Mahcûb, Muhammed, Sebk-i Horasanî, Tahran trz.
- Mu'temen, Zeynel Abîdin, Tahavvul-i Şi'r-i Farsî, Tahran 1371 h.ş.
- Müdebbirî, Muhammed, Şerh-i Ahvâl ve Eş'âr-ı Şâ'irân Bîdîvân, Tahran 1370 h.ş.
- Nedim Divanı (Neş. Muhsin Macit), Ank. 1997.
- Osman Alî, Muhammed, Fî Edebî'l-İslâm, Beyrut 1986.
- Pala, İskender, "Âh Mine'l-Aşk", Cogito, sy.4, Bahar 1995, İst. 1997.
- er-Râfi'î, Mustafâ Sâdık, Târîhu Edebi'l-Arab, C.III, Beyrut 1973.
- Safâ, Zebihullah, Târîh-i Edebiyat Der İnan, C.I, Tahran 1371 h.ş.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr, Yetîmetu'd-Dehr fî Mehâsîni Ehli'l-Asr (neş: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), C.III, Kahire 1956.
- es-Suyûtî, Celaleddin, Târîhu'l-Hulefâ, Katar 1974.
- eş-Şabeştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, ed-Diyârât (Neş: Karkîs Avvâd), Bağdad 1951.
- Şakayr, Wilyem Nikola, el-Arcî ve Şi'ru'l-Gazel Fî'l-Asri'l-Emevî, Beyrut 1979.
- Şemîsâ, Sirûs, Seyr-i Gazel der Şi'r-Fârsî, Tahran 1370 h.ş.
- Şemisa, Sirûs, Şebkşinâsî-yi Şi'r, Tahran 1374 h.ş.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, C.IV, Beyrut 1984.
- Ulvân, Muhammed el-Hâlid, Uyûnu'l-Mer'e Fî's-Şi'ri'l-Arabî, Riyad 1984.
- Uylaş, Sait, II. Abbasî Asrında Edebi Çevre, Atatürk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.
- Yılmaz, Nurullah, III. Abbasî Asrında Edebi Çevre, Atatürk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.
- ez-Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'a, Beyrut 1972.